

JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Odsjek za povijest umjetnosti

Sinjaska 2, 21000 Split

UDK: 291.293(398 Salona)

Izvorni znanstveni rad

Tragovi carskoga kulta u Saloni

Počeci carskoga kulta u Saloni sežu u Augustovo doba kada se na forumu najstarijega dijela grada (*Urbs vetus*) podižu dva manja hrama. Brojni su sporadični nalazi skulptura careva i članova carske obitelji ili posvetni natpisi na postamentima njihovih kipova i građevina podignutih u njihovu čast. Kontinuirani razvoj carskoga kulta može se pratiti sve do razdoblja tetrarha, što je potvrđeno novim istraživanjima u istočnome dijelu grada (*Urbs orientalis*) gdje se na glavnome gradskom trgu nalazio Jupiterov hram obnovljen u Dioklecijanovo vrijeme.

Ključne riječi: Salona, carski kult, carske skulpture, carski natpisi

Urbs vetus, najstarija gradska jezgra Salone koju je tako nazvao Dyggve i ubicirao je u središnji dio grada koji se poslije širio u istočnome i zapadnome smjeru, bila je zaštićena zidinama koje su, prilagođene konfiguraciji terena, zatvarale trapezni oblik grada. U južnome dijelu najstarijega gradskog tkiva nalazio se forum, glavno upravno i kulturno središte grada i provincije Dalmacije. Njegov položaj ubicirao je Dyggve pri istraživanju teatra 1923. godine pretpostavivši da se krije u neposrednoj blizini među gomilama kamenja. Sjeverno od teatra otkrio je popločenje trga, što je upućivalo na položaj foruma. Sondažnim iskopavanjima utvrdio je u osnovnim elementima njegov oblik i prostornu organizaciju. Sa zapadne strane foruma pružao se glavni kardo koji vodi prema još neotkrivenim gradskim vratima na morskoj obali, odnosno u salonitanskoj luci.

Na sjevernoj strani foruma nalazio se sklop najstarijih građevina – dva hrama i između njih jedna niska građevina u obliku tribine – koje su bile podignute na odijeljenim podijima. Manji hramovi tipa prostilnoga tetrastila postavljeni su simetrično u odnosu na središnju tribinu kvadratnoga tlocrta i bili su okrenuti forumu. Prema preostalim ostacima njihovih ogoljenih krepidoma koji su bili obloženi klesanim blokovima može se odrediti širina od otprilike osam metara, što su uobičajene dimenzije hramova na istočnoj obali Jadrana. Prema stilskoj analizi arhitektonskih ulomaka Dyggve je hramove datirao u sredinu 1. stoljeća, a za središnju je tribinu smještenu na nešto nižemu podiju smatrao da je starija. Iako je bio svjestan neobične srodnosti s hramovima blizancima slične prostorne dispozicije na forumima Pule, Poreča i Ekvuma, presudna je bila blizina teatra koji je tada istraživao i gdje je uočio slične zidane blokove (Dyggve 1933/1991: 41–57, 241–253; Suić 2003: 235–238).

S prvim je salonitanskim hramovima na forumu Rendić-Miočević povezao ulomak arhitrava s carskim posvetnim natpisom pronađen 1950. godine u Dioklecijanovoj palači. To

Slika 1. Augustov i Tiberijev natpis pronađen u podrumima Dioklecijanove palače.

je dio epistilne grede s utorima za spojnice na gornjoj strani, znatno oštećen pri sekundarnoj upotrebi, s preostalim natpisom od dvaju redova slova isklesanih u kapitali:

[IM]P(ERATOR) CAESAR A[VG]VSTVS]
TI (BERIVS) CAESAR A[VG]VSTI FIL(IVS)].

Na temelju imena osoba koje se spominju na natpisu – imperator August i njegov nasljednik Tiberije kao dedikanti jednoga javnog spomenika podignutoga još za Augustova života, to jest prije 14. godine po. Kr. – Rendić-Miočević je pretpostavio da natpis pripada hramovima blizancima na gradskome forumu. Vjerojatno je tim graditeljskim pothvatom u samome središtu glavnoga grada provincije obilježena značajna rimska pobjeda nakon završetka Batonova ustanka i višegodišnjega rata s dalmatsko-panonskim Ilirima. Naime 12. godine po. Kr. imperator August i stvarni vojskovođa toga rata Tiberije proslavili su zajednički trijumf *Ex Pannoneis et Delmateis* koji je vjerojatno prikazan i na Augustovoj gemi (*Gemma Augustea*). S tim događajem Rendić-Miočević povezuje i postavljanje kipova Augusta i Tiberija, u oklopima s reljefnim prikazima Viktorija i poraženih barbara, davno pronađenih u neposrednoj blizini salonitanskoga foruma. Neobična je sličnost između prikaza tropeja na gemi Augustova i Tiberijeva trijumfa te onoga na oklopima imperatora. Na vrhu stabla tropeja prepoznaje se karakteristična kožna kapa ilirskih vojnika. Prizori poraženih i svezanih barbara ispod tropeja koji podižu Viktorije naglašavaju važnost pobjede (Abramić 1937: 7–19; Rendić-Miočević 1951: 170–175; Zaninović 1966: 27–92; 1967: 5–101).

Za prvi carski torzo koji se donedavno nalazio u Grazu držalo se da pripada Tiberiju, a prema novim se interpretacijama pripisuje Augustu. Drugi je kip prvotno prepoznat kao August pa potom datiran u Klaudijevo razdoblje, a nalazi se u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Prema arhivskim se podacima nedavno utvrdilo da ne potječe iz Salone nego s Visa. Pored Augustova kipa vjerojatno je na salonitanskome forumu bio postavljen i onaj sličan, Tiberijev, u skladu s carskom propagandom. Naime modeli carskih kipova iz Rima izravno su razasli po cijelome Carstvu, osobito u glavne gradove provincija, i postavljeni na istaknuta mjesta u središtima gradova – gradskim forumima. Već su od Augusta carevi kontrolirali vizualno prikazivanje svojih skulptura i tako izabrani prikazi često su bili predlošci za kopiranje u provincijalnim radionicama (Schmid 1924: 45–53, T. V; Gabričević 1968: 57–58; Stemmer 1978: 56, 57, V/1; Ivčević 1998: 75–83; Lim 2003: 270–273; Cambi 2005: 29–30, 49, sl. 31, sl. 62).

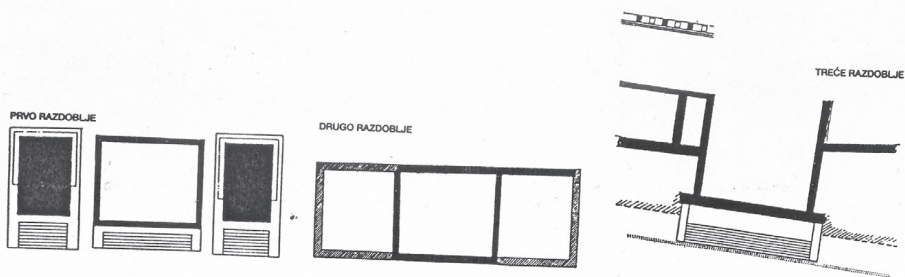

Slika 2. Torzo cara Augusta u oklopu; Salona, mramor (Graz?).

Izuzetno kvalitetna skulptura, kopija brončanoga lika cara Augusta zaslužnoga za veliku obnovu Salone, resila je gradski forum. Naime u Augustovo su vrijeme osnovane brojne kolonije na istočnoj obali Jadrana i uređeni rimski gradovi, pa tako i Salona dobiva nov izgled. Monumentalna gradska vrata s oktagonlnim kulama, tzv. *Porta Caesarea*, podignuta na mjestu ranijih vrata i ugrađena unutar dvaju krakova istočnih bedema koji su se susretali pod tupim kutom, resio je posvetni natpis Augustu (Kähler 1930–1934: 205–240, sl. 12–19).¹

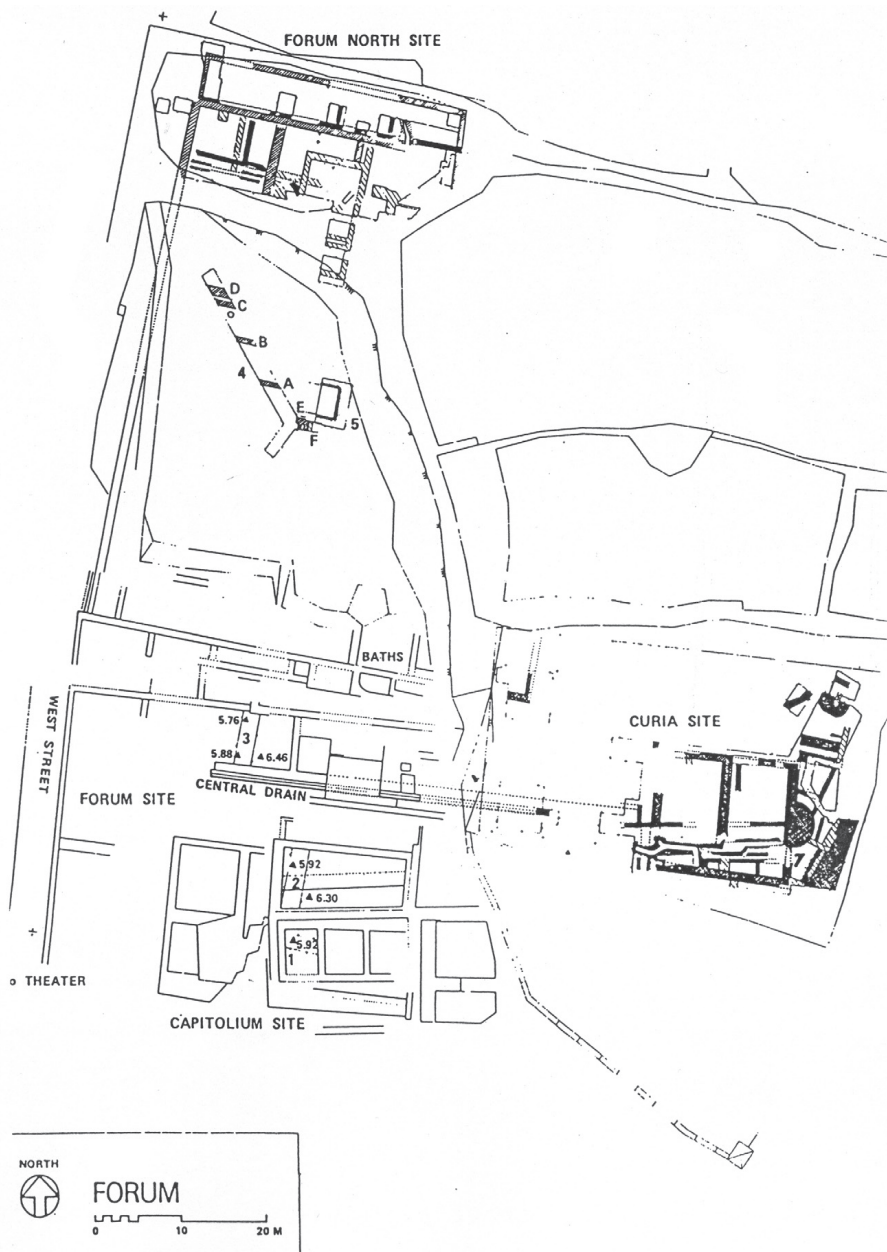
Tada se preuređuje i forum prema novoj koncepciji. Na sjevernoj strani podižu se hramovi blizanci. Slično su uređeni pulski dvojni hramovi od kojih je onaj zapadni, posvećen božici Romi i Augustu, gotovo u cijelosti sačuvan, a za drugi se pretpostavlja da je bio Dijanin. Prema posvetnome natpisu *Romae et Augusto Caesari Divi filio Patri Patriae* (CIL V 18) hramovi su podignuti u Augustovo vrijeme, to jest između 2. i 14. godine, a to, kako je istaknuo Rendić-Miočević, potpuno odgovara izgradnji salonitanskih

hramova. Iako je Dyggve uočio neobičnu srodnost koncepcije pulskoga foruma s dvojnim hramovima orijentiranim prema jugu između kojih se nalazila pravokutna međugrađevina, salonitanske je hramove ipak datirao u sredinu 1. stoljeća ističući važnost grčke tradicije do toga vremena u Saloni upravo na mjestu gradskoga foruma. Na osnovi te Dyggveove teze obavljena su sondažna istraživanja u jezgri temelja hrama. U malternome sloju temelja pronađeni su ulomci keramike koji se ne mogu datirati kasnije od 1. st. pr. Kr., što upu-

Slika 3. Tlocrt razvojnih faza salonitanskoga kapitolija (prema E. Dyggveu).

¹ S obzirom na starije bedeme i položaj komunikacija Kahler je pretpostavio da su postojala ranija vrata (usp. Kähler 1991: 205–240, sl. 12–19).

Slika 4. Istraživanja salonitanskoga foruma 1969–1970. godine (prema Ch. W. Clairmontu).

čuje na ranije, Augustovo vrijeme (Dyggve 1933/1991: 241–253; Rendić-Miočević 1951: 170–175; Clairmont 1975: 83–86; Girardi-Jurkić 1998: 23–36; Suić 2003: 233–236).

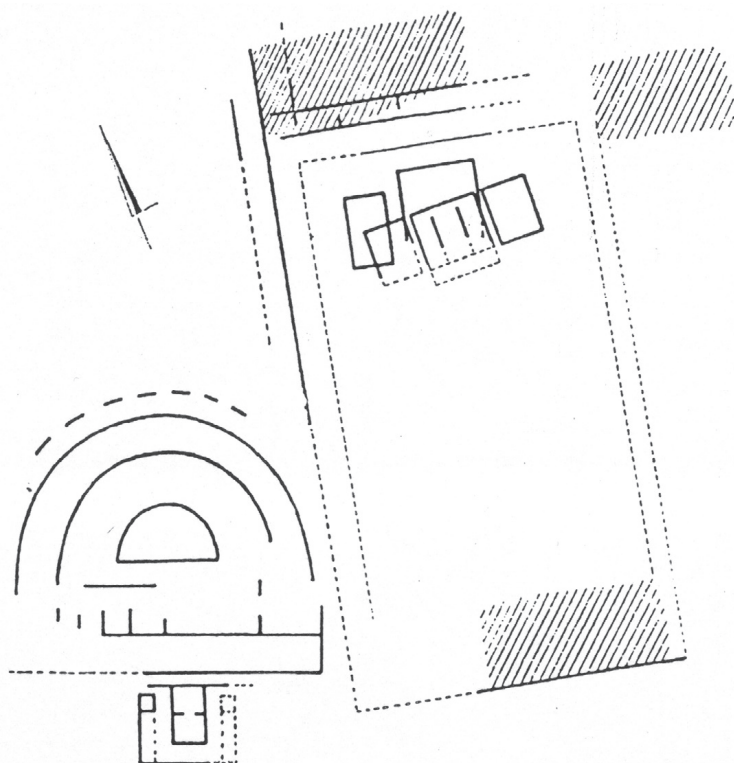
Salonitanskomu forumu iz Augustova vremena s hramovima blizancima vjerojatno pripada i središnja kvadratna prostorija – tribina (?), što je u skladu s funkcijom govornice na forumu odakle se građanima obraćaju pojedini govornici (rostra u Rimu). Dyggve pret-

postavlja da ona potječe iz ranijega perioda i drugoga arhitektonskog koncepta prvobitnoga foruma. Naime sa sjeverne strane foruma nalazile su se vrlo rane termalne građevine, što se može zaključiti prema natpisu na kojemu stoji *balneum*. S istočne je strane sklop različitih zidova u kojima se po obliku građevine s apsidom i njezinu položaju prepoznaje gradska vijećnica *curia*. Pretpostavlja se da se na južnoj strani foruma prema luci nalazila bazilika koja je podignuta nad supstrukcijama od kojih je sačuvan zid raščlanjen lukovima jer na tome mjestu teren izrazito pada. Kako su sondažna iskopavanja davno provedena i teren nije dovoljno istražen, sve su to tek elementi glavnih arhitektonskih sadržaja foruma. Forum je vjerojatno nastao na sjecištu glavnih ulica od kojih se kardo pružao s njegove zapadne strane. Za Dyggveovih istraživanja otkrivene su razvojne faze foruma: najstarija sačuvana ona je s dvojnim hramovima i tribinom između njih, oblikovana najvjerojatnije prema konceptu uređenja iz Augustova vremena. Otvoreno je pitanje kako je izgledao prvobitni forum kojemu je mogla pripadati ranija građevina što se nalazila ispod Augustove rostre između hramova blizanaca. Buduća istraživanja pulskoga i salonitanskoga foruma pokazat će je li na tome mjestu bio podignut kapitolijski hram, slično kao i u Pulji, koji je poslije zamijenjen rostrom i hramovima blizancima (Dyggve 1933/1991: 241–253; Rendić-Miočević 1953: 205–212; 1977: 58–60; 1985: 151–154, T. XVIII; Clairmont 1975: 38–90; Suić 2003: 190, 234–239).

Za istraživanja salonitanskoga foruma Dyggve je pronašao ulomak reljefa Jupitera Amona uzidan kao spolij u kasnoantičku građevinu. Zbog njegova je izgleda držao da pripada zavjetnomu oltaru – indikaciji o prirodi božanstva koje se štovalo u hramovima. Kameni blok s protomom Jupitera Amona pronađen kao spolij u zadarskim gradskim zidinama također je prvotno protumačen kao žrtvenik. Kad su pronađeni drugi primjerci s identičnim prikazima koji su se izmjenjivali s likovima Gorgona, interpretirani su kao stupci pregrada kapitolija jadertinskoga foruma. U novim se istraživanjima utvrdilo da pripadaju pregradama galerija severijanske bazilike na jugoistočnoj strani foruma. Slični prikazi na kamenim stupcima otkriveni su i na pulskome forumu. Glava Jupitera Amona iz ranije zbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Kninu, koja se danas nalazi u Arheološkome muzeju u Splitu, vjerojatno potječe iz Aserije ili Varvarije. Prikazi Jupitera Amona preuzeti su iz carskih foruma u Rimu, osobito iz Augustova foruma čije bočne portike ukrašavaju *clipei* s ma-

Slika 5. Kip togata; Salona, mramor.

Slika 6. Salonitanski forum (prema D. Rendić-Miočeviću).

skama Jupitera Amona. Odatle se širio po provincijalnim kompleksima. Svetište carskoga kulta u Tarragoni okruženo je porticima s aticima ukrašenima štitovima u središtu kojih se nalazila glava Jupitera Amona. Ornamentalni predlošci gradskih modela bili su dio carske ikonografije ne samo pri ukrašavanju foruma nego i na carskim skulpturama, na primjer na pterigama carskih kipova u oklopu. To se može vidjeti na carskome torzu u oklopu iz Narone ili onome iz Visa i na drugim carskim statuama poput one Titove iz Olimpije i Hadrijanove iz Istanbula. Isti prikazi nalaze se kao ukrasi na mačevima i vojničkim odlikovanjima (*phalerae*), recimo na primjerku brončane falere pronađene u Salonu, što upućuje na široku primjenu carske ikonografije (Dyggve 1933/1991: 247; Svetonije 1978: 88; Suić 1981: 214, T. XVII; Cambi 1980: 43–50, sl. 1–4; 2005: 24–27, sl. 25–26; Giunio 1999: 59–60; Selem 1997: 51–53; Herz 2005: 638; Sauron 2006: 205–220).²

Upravo se na forumima kao izraz državne politike razvija carski kult povezan sa službenim kultom Rima. Nastao je pod utjecajem Istoka gdje je štovanje vladara kao božanstva bilo ukorijenjeno i uobičajeno, pa se u skladu s time podižu hramovi u čast božice Rome i

² Helenistička ikonografija Jupitera Amona razvija se od Aleksandra Velikoga koji je u oazi Siwah bio prepoznat kao božanstvo te se je dao prikazivati s ovnujskim rogovima među kovčama svoje grčke frizure. Umjesto mladolikoga lika kasnije prevladava zreli božji lik s kovčavom kosom i bradom tipa Zeusa/Jupitera, ali zadržava ovnujske rogove. Cezar se poistovjetio sa Zeusom Amonom, a Kleopatra s Izidom Afroditom. Aleksandar Veliki postao je ideal vladara s kojim su se nastojali uspoređivati carevi ranoga principata. Za Augusta Svetonije ističe: “Za pečaćenje popratnih isprava, službenih dopisa i privatnih pisama upotrebljavao je isprva sfinđu, kasnije lik Aleksandra Velikog, napokon svoj lik, što ga je vlastoručno izrezao Dioskurid...” (usp. Svetonije 1978: 88).

Augusta. Primjeri su hram u Ankari (*Ancyra*) na zidovima kojega je bio uklesan tekst Augustova testameta (*Res Gestae Divi Augusti*) i hram u Mylasi. To potvrđuje i sljedeća Svetonijeva izjava: “[August] ni u jednoj provinciji nije dopustio da se njemu podigne hram, osim pod zajedničkim imenom njegovim i božice Rome. U Rimu je naprotiv tu čast najodlučnije otklanjao” (Svetonije 1978: 89, c. 52). Za službeni početak carskoga kulta općenito se uzima datum podizanja Augustova žrtvenika u Lugdunu (1. kolovoza 12. godine pr. Kr.) koji mu je, kako navodi Livije (*Epitome*, 139), posvetio Druz. Nakon Augustove apoteoze senat je 14. godine štovanje Augusta proglasio službenim te se kroz carski kult izražava odanost i lojalnost provincija politici Rima (Svetonije 1978: 89; Ward-Perkins 1981: 278–279, fig. 179; Gros 1996: 229–231; Zaninović 1998: 37–43; Price 2002: 156–169).

Augustove skulpture postavljene su na forumima ili u posebno sagrađenim svetištima carskoga kulta u mnogim gradovima rimske Dalmacije. Brončani Augustov kip nalazio se u rimskoj Isi, što navodi Cirijak iz Ankone koji je prepisao natpis na njegovu postamentu: DIVVS AVGVSTVS PATER PROVID(ENTIAE). Isejski mramorni kip prikazan u božanskoj nagosti u liku Jupitera također je atribuiran Augustu. Dakle moglo je biti i više njegovih kipova. Tako je mnogo različitih Augustovih statua postojalo u Rimu, a to potvrđuje i Augustova tvrdnja u *Res Gestae*: “U Gradu je stajalo osamdesetak mojih srebrnih kipova kao pješaka, kao konjanika i na četveroprezima. Osobno sam ih dao ukloniti [...] i od toga sam novca u svoje ime i ime onih koji su me počastili kipovima postavio zlatne darove u Apolonovu hramu.” (*Monum. Ancyr.* 4, 51).³

Potpuno sačuvana Augustova skulptura tipa *Prima Porta* potvrđuje da se August štovao u rimskoj Aenoni. Njegov lik štovao se i u Augusteju u Naroni gdje su bili postavljeni i kipovi članova njegove obitelji. U malome hramu s celom i predvorjem na povišenome platou otkrivene su skulpture rimskih careva među kojima se prepoznaje mramorni torzo Augusta u oklopu i potpuno sačuvan kip carice Livije. Osim u Naroni članovi carske obitelji prisutni su i u drugim gradovima, što potvrđuje portret Augustova zeta i vojskovođe Agripe pronađen u Ninu.

Vjerojatno se i na salonitanskome forumu nalazila skupina carskih kipova, tj. Augusta i članova njegove obitelji, čiji se elementi tek naziru. Naime salonitanskomu carskom kultu Cambi pripisuje mramornu žensku glavu koja je vjerojatno Livijin portret. Bez obzira na idealizirane crte lica Cambi razabire neke detalje njezine fizionomije i posebno ističe konični oblik nasada karakterističan za carsku skulpturu. Istomu kulturnom krugu Cambi atribuirana i monumentalna skulptura lika odjevenoga u togu čija glava, nažalost, nije sačuvana (sl. 5) (Cambi 1998: 50, sl. 13; 2005: 30, 50–53, sl. 64–65).

Carski kult nastao u Augustovo doba naročito se razvio u Tiberijevo vrijeme kad je Publije Kornelije Dolabela bio namjesnik u Dalmaciji. Kako je salonitanski forum samo ubiciran i tek sondažno istražen, nedostaju važni elementi za definiranje razvoja carskoga kulta u glavnome gradu provincije. Upravo skupine skulptura carskih svetišta u Enoni i Naroni koje potječu iz tih ranih razdoblja ilustriraju već razvijeni carski kult u rimskim gradovima na istočnoj obali Jadrana. Iz Enone potječe potpuno sačuvan kip Tiberija koji je prikazan kao augur prekrivene glave (*velatio capitis*), a njegov lik u oklopu nalazio se u naronitanskoj skupini. Natpis namjesnika Dolabele u naronitanskome svetištu također po-

³ *Monum. Ancyr.* 4, 51: “Statuae [mea]e pedestres et in quadrigeis argenteae steterunt in urbe XXC circiter, quas ipse sustuli [...] exque ea pecunia dona aurea in aede Apol[li]nis meo nomine et illorum, qui mihi statuarum habuerunt, posui.”

Slika 7. Portret dječaka Druza Cezara; Salona, mramor (Arheološki muzej u Zagrebu).

Slika 8. Portret dječaka Nerona Cezara; Salona, mramor (Arheološki muzej u Splitu).

tvrdjuje da je postojao organizirani propagandni program. Iz Salone potječu portreti članova carske obitelji, dječaka Nerona i Druza Cezara, Augustovih potomaka.

Štovanje carskoga kulta iz gradova se proširilo i na manja urbana središta poput Osora, gdje je pronađena glava Augustova kipa, ili na romanizirane ilirske zajednice poput Oneja, gdje je pronađen Tiberijev portret i natpis božanskomu Augustu i Romi (Cambi 1997: 71–80; 1998: 45–58; 2005: 28–29, sl. 28, 29; Kolega 1998: 85–91; Marin 2003: 11–50).

O postojanju carskoga kulta često svjedoče i natpisi. Obično ih podižu članovi kolegija šestorice – svećenici kojima je bio povjeren carski kult. Tako je u Naroni oslobođenik i sevir Gaj Julije Marcijal organizirao scenske igre u Augustovu čast i tom prigodom donirao srebrni kantaros težak sedam uncija kao votivni dar, vjerojatno Augustovu hramu. O tome svjedoči natpis (CIL III 1769) postavljen još za Augustova života (Tacit 1970: I/15).⁴ Drugi natpis, također iz Narone, posvetio je kolegij sevira Božanskomu Augustu nakon njegove smrti. Kolegij šestorice, vjerojatno augustali, spominje se i na dijelu natpisa (CIL III 13904) sačuvana na donjemu dijelu baze pronađene u Saloni. S obzirom na to da spomenik postavljaju svećenici carskoga kulta, možda je riječ o postolju nekoga carskog kipa (AMS n. 2031). Na brojnim se natpisima na nadgrobnim spomenicima iz Salone, Jadera, Enone, Ekvuma, Narone i drugih gradova na istočnoj obali Jadrana spominju seviri i augustali (Gabričević 1980: 164; Zaninović 1998: 37–43; Kolega 1998: 85–91; Suić 2005: 190; Giunio 2005: 167–178).⁵

Kolegij šestorice rimska je institucija starija od principata. Preuzimao je dužnosti u kultu i drži se jednim od načina da se novi građani afirmiraju u rimskome društvu. Najčešće

⁴ Tacit, *Anali*, I/15: “zamoliše pučki tribuni da o svome trošku priređuju igre koje će se dodati fastima, te po Augustovom imenu nazvati Augustovskim igrama *Augustales*” (usp. Tacit 1970: I/15).

⁵ Iz Salone potječu ovi natpisi: CIL III – *Sexvir Augustalis* – 2092, 2095, 2097 (cf. 8585), 2099–2101, 2103, 8675, 8784A, 8786, 8791, 8792, 8794, 8804, 8807, 9707, 12917; *Sexvir* 2092, 2094, 2097A bis, 2105, 2680, 6377, 8790, 8797, 8806, 8807, 8814, 9707, 14250; *Augustalis* 2093 (p. 2260), 2096, 2098, 2102, 2104, 8788, 8803, 8811.

Slika 9. Portret carice (Livije?); Salona, mramor (Arheološki muzej u Zagrebu).

su članovi kolegija oslobođenici na čijim se imenima još jasno vidi ranija staleška i etnička pripadnost. Iako im je bio povjeren carski kult, kipove i žrtvenike često podižu i drugim božanstvima, a poznata je i njihova građevinska djelatnost (Šašel-Kos 1999: 173–181; Posavec 2001: 17–64).⁶

Na natpisu pronađenome u Saloni 1846. godine (CIL III 1947) spominje se da je sevir i augustal Publije Antej Herma 54. godine podigao portik u čast Jupitera Najboljega Najvećega i božanskoga Klaudija (*Divo Claudio*) na mjestu koje su mu dodijelili dekurioni. Oslobođenik Herma pripadao je Kolegiju šestorice, svećenicima kojima je bio povjeren kult cara (Dyggve 1933/1991: 247; Suić 2005: 190).

I O M E T
DIVO CLAVDIO CAESARI
AVG GERMAN TRIB POT XIII
P ANTEIVS P ANTEI SYRI L
HERMA IIIIII VIR ET AVG
PORTICVM V S L M LOC ACCEP D D

⁶ Poznati su natpisi koje su podigli seviri augustali Magni Mater iz Salone (CIL III 8675) i Trogira (CIL III 9707). Prema Tacitu (1970: I, 54) “prihvaćeni su novi obredi, s osnutkom bratovštine Augustovih svećenika, kao što je nekada Tit Tacije, da sačuva sabinsko bogoštovlje, bio ustanovio kolegij svećenika Ticija. Dvadeset i jednom, izbranom ždrijebom među najuglednijim Rimljanima, biše dodani Tiberije, Druz, Klaudije i Germanik.” Svećenici carskoga kulta biraju se iz uglednih obitelji i između članova carske obitelji, a u provinciji obično među plemenskim prvcima gradova (usp. Posavec 2001: 17–64).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et / Divo Claudio Caesar(i) / Aug(usto) German(ico) trib(unicia) pot(estate) XIII / P(ublius) Antei(us) P(ubli) Antei Syri L(ibertus) / Herma (se) vir et aug(ustalis) / porticum v(oto) s(olvit) l(ibens) m(erito) loc(o) accep(to) d(ecreto) d(ecuriorum)

Iz svetišta carskoga kulta na aserijskome forumu potječe arhitrav s natpisom Lucija Kaninija Frontona, visokoga gradskog magistrata koji je bio i svećenik božanskoga Klaudivija – *flamen divi Claudii*. S obzirom na navedene časne dužnosti vjerojatno je aserijski uglednik bio zaslužan za podizanje svetišta pokojnoga cara Klaudivija. Mramorni kip cara Klaudivija koji je prikazan kao Jupiter pronađen je u naronitanskome Augusteju i po Marino-
vu je mišljenju prva Klaudivijeva statua otkrivena u Dalmaciji.

Slika 10. Natpis svećenika božanskoga Klaudivija iz Aserije (*flamen divi Claudii*).

U pozamašnoj skupini carskih kipova iz Enone po kolosalnoj se veličini ističe kip s plaštem prebačenim preko bokova koji su prvi sastavljači kataloga zbirke Danieli pripisali Klaudiviju. Općenito je prihvaćeno mišljenje da ta statua pripada julijevsko-klaudivjevskoj dinastiji, odnosno prema stilskim karakteristikama Klaudivijevu razdoblju. Međutim pretpostavlja se da prikazuje Julija Cezara jer je možda istomu svetištu pripadala i akefalna skulptura božice Izide. U rimskome hramu Venere Genetrix na Cezarovu forumu nalazila se Cezarova statua i pozlaćena brončana statua Kleopatre koja je prikazana kao Izidina svećenica. Među carskim skulpturama Enone u liku klaudivjevskoga princa Cambi prepoznaje najraniji kip cara Klaudivija. Možda se Klaudivijeva zasluga u ovome kontekstu može prepoznati u činjenici da pojedine skulpture iz te carske skupine kronološki pripadaju Klaudivijevu razdoblju prikazujući Klaudivijeve prethodnike i, vjerojatno, samoga cara te u poznatoj činjenici da je car osobito štovao svoje pretke.

Otvoreno je pitanje atribucije donjega dijela carske skulpture u oklopu koja potječe iz Ekvuma, a pripisivala se caru Klaudiviju, zaslužnomu za osnivanje te veteranske kolonije. Cambi je izrazio sumnju u općeprihvaćeno mišljenje ističući neznatnu sačuvanost elemenata za sigurnu identifikaciju imperatora Klaudivija. Mramorni torzo cara u oklopu, pronađen na Visu, koji je danas u Arheološkome muzeju u Zagrebu, također se pripisuje Klaudivijevu vremenu.

Navedeni nalazi potvrđuju snažan razvoj carskoga kulta upravo za cara Klaudivija koji je posebnu pozornost poklanjao štovanju svojih predaka i postavljanju njihovih skulptura

po cijelome Carstvu. Obično nije podizao nova svetišta, nego se ograničio na dodavanje žrtvenika ili statua u postojećim sakralnim građevinama. Poznato je da je 42. godine car Klaudije deificirao Liviju i u njezinu čast podigao žrtvenik – *Ara Pietatis Augustae* – prema uzoru i obliku Augustove *Are Pacis*. Otada se štuje božanska Livija i za njezin kult zaduženi su posebni svećenici koji se spominju i na dvama natpisima iz Narone – *Claudia Aesernina sacerdos Divae Augustae* (CIL III 1796) i *Papia L. f. Brocchina sacerdos Divae Augustae* (CIL III 6361) (Ward-Perkins 1981: 52–56; Kolega 1998: 85–91; Ivčević 1998: 75–83; Zaninović 1998: 37–43; Cambi 1998: 45–61; 2005: 48–50; Marin 2003: 207–211; Kurilić 2004: 41–71, sl. 9, 10a, 10b; Scarre 1995; Herz 2005: 640; Coarelli 2006: 116).

Osnivanje i službeno organiziranje kulta u čast Princepsa i božice Rome koje je započelo već od Augustove vladavine dobiva konačan izraz i specifičan arhitektonski oblik tek u doba Flavijevaca. Car Vespazijan pristupio je obnovi službenih državnih svetišta kao jednomu od prioritetnih zadataka nove vladarske kuće potvrđujući tim pronicljivim političkim činom pravo na nasljeđivanje u julijevsko-klaudijevskoj dinastiji. Ponovo podiže i posvećuje Jupiterov hram na Kapitoliju koji je potpuno izgorio u građanskome ratu, a to je zabilježeno prikazima na novcu. Donio je odluku i o dovršenju Klaudijana (*Claudianum*), hrama deificiranoga Klaudija. Dinastijski spomenik *Templum Pacis*, reminiscencija na Augustovu *Aru pacis* i veličanje mira, prema Plinijevu je mišljenju jedna od najljepših građevina toga doba u Rimu (Ward-Perkins 1981: 63–70; Scarre 1995: 64–72).

Carsko svetište u antičkome gradu Tarragoni započeto za Vespazijanove vladavine izuzetan je primjer monumentalnosti složenoga kompleksa raspoređenoga na dvije terase. Na gornjoj površini nalazilo se ograđeno svetište u pravome smislu riječi, a na donjoj forum pred kojim se pružao cirk ili hipodrom. Ne samo da se podižu nove monumentalne građnje namijenjene veličanju sakralizirane careve moći nego se obnavljaju i postojeća carska svetišta. U Enoni je upravo za Vespazijana podignut novi hram, vjerojatno na mjestu prethodnoga manjega. Osim stilskih elemenata arhitektonske dekoracije to potvrđuje i posvetni natpis s njegovim imenom od kojega su sačuvani otisci brončanih slova na pročelju. Monumentalna građevina sa šest kaneliranih stupova s bogato ukrašenim korintskim kapitelima na pročelju, podignuta na visokome postolju, zasad je najveći poznati hram na istočnoj obali Jadrana. U doba Flavijevaca ukrašava se i zadarski forum s kapitolijskim hramom. Uokolo hramskoga platoa podiže se trijem kojim se s bočne strane može prići svetištu i tada se zatvaraju ranija frontalna stubišta. Istodobno se postavlja i trijem oko foruma. Važna flavijevska skupina postoji u Isi gdje je otkrivena Vespazijanova statua nasuprot kojoj je bila postavljena Domicijanova. Ova je posljednja zbog *damnatio memoriae* poslije prerađena u cara Trajana. U tome vremenu podižu se novi hramovi u Nezakciju, i to onaj glavni središnji i manji sjeverni. Možda se u kontekstu obnove carskih svetišta može prepoznati i značajan Vespazijanov zahvat na naronitanskome forumu. Na natpisu podignutome u čast Vespazijana 74. godine ističe se izraz *refecit*, što je vjerojatno bilo popraćeno postavljanjem njegova potpuno sačuvana kipa u naronitanskome Augusteju (Gros 1996: 229–231; Kolega 1998: 85–91; Ivčević 1998: 75–81; Girardi-Jurkić 1998: 23–36; Mar & Pensabe 2002: 37–45; Marin 2002: 104–105; 2003: 14; Suić 2005: 231–232).⁷

⁷ Autor ističe da se natpis odnosi na obnovu naronitanske luke i da je tada podignuta Vespazijanova statua: “izgleda da se forum dizao nad rijekom, koja je tuda prolazila prema jugu, gdje će negdje i biti lučke instalacije (koje će možda dati preurediti car Vespazijan i o tome ostaviti pisani zapis, a grad će mu zauzvrat postaviti veličanstveni mramorni kip” (usp. Marin 2003: 14).

Važna građevinska aktivnost cara Vespazijana vjerojatno je ostavila traga i na salonitanskome forumu. Otvoreno je pitanje o obnovi hramova i izgradnji nove kultne zgrade nad zapadnim hramom. Novopodignuta arhitektura neznatno promijenjene orijentacije negirala je skladne hramove blizance. Nešto sjevernije od termalnoga sklopa s tabernama koji flankira sjeverni rub foruma pružaju se temelji monumentalne građevine s trijemom na južnoj strani. Iako su veliki blokovi na tome mjestu zabilježeni već na prvim Carrarinim tlocrtima Salone i nedavno obuhvaćeni revizijskim istraživanjima te identificirani kao “sjeverni forum”, još uvijek ne postoji zadovoljavajuće objašnjenje o vrsti građevine. Očito se radi o nekoj monumentalnoj arhitekturi javne namjene najstarije gradske jezgre, kako je pretpostavio Rendić-Miočević. U budućim će se istraživanjima salonitanskoga foruma možda revidirati predložena Dyggveova kronologija i razjasniti razvojne faze glavnoga kulturnog i upravnog središta Salone (Carrara 1850/1991: sl. 6; Dyggve 1933/1991: 241–253; Rendić-Miočević 1953: 205–212; 1977: 58–59; 1980: 94; Clairmont 1975: 38–90).

Skulpture Flavijevaca vjerojatno su postojale i u Saloni iako to zasad potvrđuju skromni nalazi. Vespazijanov sin i njegov neposredni nasljednik Tit spominje se na natpisu pronađenome 1896. godine (CIL III 14243) kao spolij nedaleko od krstionice salonitanskoga episkopalnog kompleksa (Bulić 1897: 33).

imp t // VS CAES / DIVI VESPASIANI f / VESPASIANVS AVG P^{Ont} / MAX TRIB
P X IMP XV / COS VIII CENSOR

Budući da je natpis uklesan na kamenoj bazi, možda se radi o postamentu za carski kip koji je podignut 80/81. godine za njegove kratke vladavine. Sačuvan je i portret njegova brata i nasljednika cara Domicijana, što je rijetko jer su njegovi prikazi uglavnom uništeni po senatskoj odluci *damnatio memoriae*. Mramorna je Domicijanova skulptura u Kotoru i zajedno je s navedenim Titovim natpisom prva indicija štovanja flavijevske dinastije u Saloni. Vjerojatno će se u budućim istraživanjima najstarije gradske jezgre glavnoga grada rimske provincije Dalmacije otkriti njihova carska svetišta. Naime car Domicijan, poznat po značajnoj graditeljskoj aktivnosti, nije samo dovršio hram deificiranoga Vespazijana na padinama Kapitolija, obnovio Jupiterov hram ili onaj *Venus Genetrix* na Cezarovu Forumu te sagradio Minervin hram, nego je podigao *Aedes Caesarum*, svetište Augusta i svih sljedećih deificiranih careva (Ward-Perkins 1981: 73–84; Cambi 2005: 64, sl. 91).

Za Trajanova razdoblja carska svetišta dobivaju samo nove carske skulpture pronađene i u rimskim gradovima provincije Dalmacije. To potvrđuje Trajanov portret iz Ise koji je bio preklešan iz Domicijanova lika i ulomak skulpture žene iz Narone. Naime ulomak Agripinina portreta bio bi prema Marinovu mišljenju posljednji primjerak portreta u naronitanskome Augusteju, vjerojatno

Slika 11. Natpis cara Tita; Salona.

Slika 12. Portret cara Domicijana; Salona, mramor (Pomorski muzej u Kotoru).

podložan utjecajima svojih provincija. To se ogleda ponajprije u velebnome Hadrijanovu hramu Venere i Rome koji je dekastilni peripter nastao po uzoru na klasične grčke hramove s arhitektonskom skulpturom orijentalne ornamentike. Iako se nakon Trajana očito prekida tradicija postavljanja carskih kipova u postojeća svetišta, nove carske dinastije nisu zanemarile carski kult, tj. štovanje deificiranih careva i članova carskih obitelji. Osim uobičajene rutinske djelatnosti dovršenja i posvete hrama svomu prethodniku, deificiranomu Trajanu i njegovoj ženi Plotili, car Hadrijan, kako je zapisano u povijesnim izvorima, podiže hram svojoj punci Matidiji. Hram Antonina i Faustine koji je Antonije Pij započeo graditi na Rimskome forumu u čast svojoj preminuloj supruzi pretvoren je u 17. stoljeću u crkvu S. Lorenzo in Miranda. Izvanredno sačuvan heksastilni prostil na visokome postolju bio je prikazan i na novcu (Ward-Perkins 1981: 121–126; Cambi 2005: 87–88).⁸

U zvoniku splitske katedrale bio je uzidan ulomak postolja s natpisom carice Faustine (CIL III 14243) koji vjerojatno potječe iz Salone kao i brojni drugi spoliji izvađeni 1896. godine prilikom konzervatorske obnove zvonika (Bulić 1897: 4; Jeličić-Radonić 2007).

iz Trajanova doba (Ivčević 1998: 75–83; Marin 2003: 11–50).

U Saloni je pronađeno mramorno poprsje cara Trajana koje se danas nalazi u Beču. Sudeći prema obliku, skulptura vjerojatno nije bila postavljena u carskome hramu, nego je obilježavala proslavu desete obljetnice Trajanova vladanja – *decennalia*. Hadrijanovi kipovi nisu pronađeni u Saloni, a prema poznatim nalazima oni se, izgleda, nisu ni postavljali u postojećim carskim svetištima. Kako potvrđuju nalazi zasad malobrojnih cjelovitije sačuvanih skupina carskih skulptura na istočnoj obali Jadrana (poput onih iz Augusteja u Naroni i carskoga svetišta u Isi ili Enoni), posljednji pronađeni carski kipovi u prvim odnosno ranim svetištima potječu iz Trajanova vremena.

Upravo završetak Trajanove vladavine označava kraj jednoga razdoblja Rimskoga Carstva. Na vrhuncu svoje moći Rim postaje

Slika 13. Poprsje cara Trajana; Salona, mramor (Kunsthistorisches Museum u Beču).

⁸ Takva je praksa uobičajena u Rimu: Tiberije je započeo Augustov hram koji je posvetio Kaligula; Neron je započeo hram božanskomu Klaudiju, a dovršio ga je i posvetio Vespazijan; Tit je započeo Vespazijanov hram, a njemu i Titu posvetio ga je car Domicijan (usp. Ward-Perkins 1981: 121–126; Cambi 2005: 87–88).

Slika 14. Postament kipa carice Faustine iz zvonika splitske katedrale.

DIV[AE]
FAVS[TINAE]
AVGV[STAE]
P(OSUIT)

Vjerojatno se radi o bazi kipa postavljenoga u carskome svetištu, možda u posebnome hramu. U prilog toj pretpostavci ide primjer zadarskoga ulomka arhitrava s posvetnim natpisom *Divae Fau[stinae...]* koji je pronađen kao spolij prilikom obnove ranokršćanske krstionice zadarske katedrale. To potvrđuje i natpis na bazi kipa Kosutije, svećenice Faustina kulta. Ona je bila [...*ad ar]am Divae Faustinae* u Akvileji i u Zadru, pa je Abramić zaključio da su carski hramovi postojali u obama gradovima (Posedel 1951: 163–165; Suić 1951: 240; Abramić 1953: 86–90; Giunio 2005: 167–178, sl. 2; Jeličić-Radonić 2007).

U carskome hramu mogle su biti carske skulpture Antonija Pija i njegove žene Faustine, kao i Faustine Mlađe i njezina muža cara Marka Aurelija. Očito su hramovi antoninskih vladara i njihovih obitelji podizani prema novome konceptu u rimskim gradovima provincija Carstva. O tome svjedoče natpisi carice Faustine u Jaderu i Saloni. Među brojnim salonitanskim portretima Cambi je uočio sličnost između jedne mramorne muške glave i lika mlađega Marka Aurelija, a po tipu frizure mramorne ženske glave pretpostavio je da je uzor Faustina Mlađa. To bi moglo upućivati na postojanje i štovanje skulptura dinastije Antonina u carskome svetištu Antonina u Saloni (Cambi 2005: 95, sl. 140–141).

Postament za skulpturu Faustine prema kojoj je vjerojatno nastao portret žene sa sličnom frizurou, kao i mramorna glava mladoga Marka Aurelija, prve su indicije da je postojao salonitanski hram u kojemu se štovao njihov carski kult. Naime za Marka Aurelija podizao se nov prsten gradskih zidina koji je obuhvaćao istočne i zapadne dijelove grada već odavno proširene izvan stare gradske jezgre. Planirali su se novi gradski prostori, osobito u novome istočnom dijelu grada, tzv. *Urbs nova orientalis*, gdje su nedavno otkriveni tragovi popločenja središnjega trga. U neposrednoj blizini toga novog foruma prolazio je glavni rukavac rijeke Jadra reguliran brojnim kanalima u čijim su bankinama pronađeni kao spoliji ugrađeni veći dijelovi Jupiterova hrama. Stoga se na temelju planiranja novoga istočnog dijela grada, *Urbs orientalis*, može pretpostaviti da se podizao hram u kojemu se štovao carski kult zaslužnih vladara (Jeličić-Radonić 1998: 5–36; Jeličić-Radonić 2006: 43–54).

U tome kontekstu mogu se promatrati i preuređenja i razvojne faze staroga foruma unutar najstarije gradske jezgre – *Urbs vetus*, osobito promjena njegove orijentacije. Otvoreno je i davno naslućeno pitanje o napuštanju njegove izvorne funkcije zbog premještanja u nove, prostrane dijelove *Urbs orientalis*. U prilog tim dalekosežnim razmišljanjima može se navesti izrazita oskudnost pokretnoga arheološkog materijala iz druge polovice 2. te iz

3. st. uočena prilikom posljednjih istraživanja forumskoga područja (Dyggve 1933/1991: 249–250; Rendić-Miočević 1953: 205–211; Clairmont 1975: 88–90; Suić 2005: 237).

Najpoznatije su salonitanske skulpture portreti carice Plautile i dva mramorna portreta u dvije inačice s različitim frizurama, a oba su potvrđena Plautilinim prikazima na novcu. Premda je to jedini zasad sačuvani primjer skulpture iz dinastije Severa, očito je nastavljena tradicija štovanja careva i članova njihovih obitelji u hramovima namijenjenima carskomu kultu i propagandi (Cambi 2005: 117–119).

Posljednje razdoblje u kojemu se može pratiti carski kult u Saloni ono je tetrarhijskih vladara. Upravo toj carskoj skupini Cambi pripisuje tri portreta od kojih je jedan muška glava uzidana u kući u Vranjicu i dvije mramorne ženske glave s karakterističnom *Scheitelzopf* frizurom. Na ženskim skulpturama jasni su tragovi oštećenja, što je svojstveno namjernomu uklanjanju carskih kipova. Za ulomak mramornoga portreta izuzetne kvalitete i pozamašnih dimenzija Cambi pretpostavlja da pripada Galeriji Valeriji, i to na osnovi prikaza na novcu. Potom je i u drugome salonitanskom portretu s jasnije očuvanim elementima frizure vidio Valeriju. Taj drugi carski portret L'Orange je ranije atribuirao carici Priski (Orange 1984: 141; Cambi 1998: 50–51, sl. 15; 2000: 79–80, kat. br. 125, 126, T. 168–169; 2004: 1–18, sl. 2–3; Cambi 2005: 266–267).

Upravo carici Priski pripada baza nedavno pronađena u samome središtu Salone. U istočnome dijelu grada, tzv. *Urbs orientalis*, koji se nalazio u neposrednoj blizini riječne delte, otkriven je dio korita jednoga od glavnih riječnih rukavaca. Bankine kanala iz-

Slika 15. Portret carice (Plautile?); Salona, mramor (Arheološki muzej u Zagrebu).

Slika 16. Portret carice (Plautile?); Salona, mramor (Arheološki muzej u Zagrebu).

Slika 17. Muški portret uzidan u kući u Vranjicu.

Slika 18. Ulomak portreta carice (Galerija Valerija?); Salona, mramor (Arheološki muzej u Splitu).

Slika 19. Ulomak portreta carice (Galerija Valerija, Priska?); Salona, mramor (Arheološki muzej u Splitu).

građene su od spolija jedne reprezentativne javne građevine – dijelova arhitrava, kasetiranoga stropa, kapitela, žrtvenika i baza skulptura koji potvrđuju da je postojao reprezentativan antički hram posvećen Jupiteru. U novome dijelu grada nalazila se rezidencija namjesnika provincije, stvoren je nov javni prostor s javnim trgom i središnjim svetištem koje je preuzelo ulogu službenoga municipalnoga kulta. Kako pokazuju novi nalazi, radi se o carskome kultu. Naime otkriven je postament kipa s carskim natpisom:

AVRELIAE
PRISCAE
NOBILISSIMAE
FEMINAE

Natpis potvrđuje stvarno postojanje Dioklecijanove žene Priske čija je skulptura bila postavljena na spomenutom postamentu. Ona nije bila *Augusta* nego *nobilissima femina*, što je uobičajena titula koju su nosile carice i carske princeze, na primjer Maksencijeva žena Valerija Maksimilla, Konstantinova majka Helena i njegova žena Fausta ili njegova sestra Konstancija i druge poznate ličnosti (Gala Placidija te Arkadijeva žena Eudoksija i kći Flakcila). Uzme li se u obzir izgled i kontekst nalaza postamenta s natpisom, može se pretpostaviti da je Priskin kip vjerojatno bio postavljen u hramu gdje je bila i Dioklecijanova skulptura, odnosno skulptura carske obitelji. Možda je postojala i skulptura njegove kćeri Galerije Valerije kojoj se pripisuje jedan od neidentificiranih ženskih mramornih portreta. Očito je dakle da se u tome hramu štovao carski kult sve do razdoblja tetrarha. Dioklecijan je vjerojatno obnovio Jupiterov hram kao i mnoge druge salonitanske građevine. Upravo u tome razdoblju Salona doživljava velik napredak zahvaljujući poznatoj graditeljskoj aktivnosti cara Dioklecijana (Jeličić-Radonić 2005: 23, 73; 2006: 50–52).

Tragovi carskoga kulta u Saloni brojni su s obzirom na neznatnu istraženost glavnoga grada, osobito najstarije gradske jezgre – *Urbs vetus*. Pri otkriću foruma u južnome dijelu grada uočeni su njegovi elementarni sadržaji i pojedine razvojne faze. Prva zasad poznata koncepcija uređenja salonitanskoga foruma jest ona iz Augustova vremena. Tada s njegove sjeverne strane dominiraju hramovi blizanci podignuti na visokim podijima. U tome kontekstu nalazila se mramorna skulptura cara Augusta u oklopu, vrlo kvalitetne izrade prema brončanim predlošcima. Počeci carskoga kulta i propagande nastali su nakon pacificira-

Slika 20. Postament kipa carice Priske pronađen u središtu *Urbs orientalis*.

nja provincije; obilježeni su gradnjom hramova i postavljanjem carskih kipova na forumu. Pored Augustove skulpture vjerojatno je bila i skulptura Tiberija, stvarnoga vojskovođe delmatsko-panonskih ratova, te članova carske obitelji, što potvrđuju pronađene skulpture dječaka Nerona i Druza Cezara.

Nije upitno ni štovanje Livije (*Diva Augusta*) koju je deificirao car Klaudije, pa vjerojatno iz toga vremena potječe otkrivena mramorna glava te carice. Natpis oslobođenika i augustala Herma potvrđuje gradnju portika u čast Jupiteru i božanskomu Klaudiju; stoga je carski kult očito povezan s vrhovnim božanstvom (Herz 2005: 643, bilj. 23).⁹

Skromne su indicije carskoga kulta dinastije Flavijevaca u Saloni: Titov natpis i mramorna Domicijanova skulptura. Oba su vladara nakon preuzimanja vlasti upravo obnovom službenih svetišta nastojali istaknuti kontinuitet s julijevsko-klaudijevskom kućom. Car Vespazijan naročito je poznat po izgradnji novih carskih svetišta (poput onoga monumentalnog na dvjema terasama u Tarragoni) ili obnovi postojećih. To potvrđuju brojni primjeri iz gradova uzduž hrvatske obale Jadrana, a možda se tako uređivao i naronitanski Augustej (dakle također na dva nivoa – terase) na koji se vjerojatno odnosi posvetni natpis – *refecit*.

S carem Trajanom završava prvo razdoblje štovanja carskoga kulta započeto službenom deifikacijom Augusta i obilježeno skupinama skulptura careva i članova carskih obitelji u hramovima ili različitim svetištima. U Saloni je pronađeno Trajanovo poprsje koje obilježava proslavu desetogodišnjice njegova vladanja i pripada uobičajenoj carskoj propagandi, a ne kulturnoj građevini. Nažalost, slabo istražena najstarija gradska jezgra Salone i

---

⁹ Moguće je da Augustovi portreti s hrastovim vijencem indiciraju asimilaciju s Jupiterom (usp. Herz 2005: 643, bilješka 23).

njezino središte – forum s građevinama za kult i javnu upravu – poznati su tek u osnovnim obrisima. Stoga se ne može pratiti cjelovit razvoj salonitanskoga carskog kulta.

Promjene do kojih je nakon toga došlo u Rimskome Carstvu, osobito u načinu preuzimanja i nasljeđivanja carske vlasti, odražavaju se i u štovanju carskoga kulta. Siguran element carskoga kulta iz doba vladavine Antonina jest postament skulpture carice Faustine; pronađen je kao sekundarno ugrađen u splitski zvonik, pa nije moguće odrediti njegovo izvorno mjesto. Međutim kako se grad proširio obuhvaćanjem istočnih i zapadnih suburbija novim plaštom zidina upravo za Marka Aurelija, može se pretpostaviti da su se štovali i taj karizmatični car i njegova žena Faustina. Tada se u novome istočnom dijelu grada – *Urbs orientalis* – formira novo upravno središte, forum, te se podiže Jupiterov hram kojega su elementi pronađeni uzidani u bankine glavnoga riječnog rukavca.

Najpoznatije salonitanske skulpture carice Plautile u dvjema inačicama svjedoče o štovanju carskoga kulta u doba Severa, a posljednji nalaz postamenta skulpture carice Priske potvrđuje i štovanje u doba Dioklecijana, posebno povezanoga sa Salonom. Tetrarhijsko razdoblje ujedno je posljednje razdoblje zasad poznatoga carskog kulta u Saloni čiji se razvoj može pratiti od samih početaka do tetrarhije.

TRACES OF THE IMPERIAL CULT IN SALONA

Summary

Especially considering how little the capital, particularly the oldest part of the city, *Urbs vetus*, has been investigated, there are very numerous traces of the imperial cult in Salona. When the forum in the southern part of the city was revealed, elements of the cult's substance and individual developmental phases were seen. The first layout of the Salona forum known to date is that from the time of Augustus. At that time twin temples on high daises dominated it on the north. The marble sculpture of Augustus in armour, of very good quality, from bronze models, derives from this context. The beginnings of the imperial cult and imperial propaganda came after the pacification of the province, and are marked by the building of temples and the positioning of imperial statues on the forum. In addition to the sculpture of Emperor Augustus, there was probably another of Tiberius, the real general in the Delmat-Pannonia wars, as well as members of the imperial family, as can be seen from the sculptures of the boys Nero and Drusus Caesar.

Nor is there any doubt of the cult of Diva Augusta Livia, whom Emperor Claudius had deified, and it is probably from this time that the marble head of this empress that has been discovered derives. The inscription of the freedman and priest of the imperial cult Herma confirms the construction of the portico in honour of Jupiter and the divine Claudius, and the imperial cult was clearly connected with the supreme deity.

There are modest clues as to the existence of the cult of the Flavian dynasty in Salona, an inscription of Titus and a marble sculpture of Domitian, rulers who, when they assumed power, precisely by the renovation of the official shrines endeavoured to point up the continuity with the houses of the Julians and Claudians. Emperor Vespasian in particular was well known for the construction of new imperial shrines, such as the monumental version on two terraces in Tarragona or the renovation of existing buildings. This is confirmed by examples in many cities along the Croatian Adriatic coast, and perhaps it was in this context that the Augusteum in Naronia was laid out, also on two levels or terraces, to which the dedicatory inscription *refecit* probably refers.

The first period of the observance of the imperial cult was started in its totality with the official deification of Augustus and marked by groups of sculptures of the emperors and members of the im-

perial families in the temples or in various shrines and ended with Emperor Trajan. In Salona a bust of him was found that marks the celebration of ten years of his rule and belongs among the ordinary kind of imperial propaganda, and not to cult buildings. Unfortunately, the only slightly investigated oldest nucleus of Salona and its centre, the forum with the buildings for the cult and for government, are known only in basic outlines. Hence it is not possible to follow the whole development of the Salona imperial cult.

The changes occurring at a later date in the Roman Empire, particularly in the manner of assuming or inheriting imperial power, are reflected in the observance of the cult. A certain element of the imperial cult from the Antonine era is the pedestal of a sculpture of Empress Faustina, found built secondarily into a bell tower in Split, although the original location cannot be determined. However, because of the enlargement of the city when the eastern and western suburbs were enclosed by the new walls in the time of Marcus Aurelius, it can be assumed that there was a cult of this charismatic emperor and his wife Faustina. Then, in the new eastern part of the city, the *Urbs orientalis*, a new government centre, a forum, was founded, and a temple of Jupiter was built, elements of which have been found incorporated into the embankment of the main side channel of the river.

The best known Salona sculpture, of the Empress Plautilla, in two versions, tells of the observance of the imperial cult in the time of the Severans, while the most recent finding of a pedestal for a sculpture of Empress Prisca confirms the existence of the cult in the time of Diocletian, particularly connected with Salona. The era of the Tetrarchs was actually the last period of the imperial cult so far known in Salona, the development of which can be tracked from the very beginnings down to the Tetrarchy.

Translated by
Graham McMaster

Kratice

CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split.

Literatura

Abramić 1937	M. Abramić: "O predstavama Ilira na antiknim spomenicima", <i>Časopis za zgodovino in narodnospisje</i> XXXII, Maribor, 1937, 7–19.
Abramić 1953	M. Abramić: "Ara di una sacerdotessa della Diva Faustina col nome di Aquileia e lader, Felix Aquileia", u <i>Studi Aquileisesi offerti a Giovanni Brusin</i> , Aquileia, 1953, 86–90.
Bulić 1897	F. Bulić: "Iscrizioni Inedite, Salona (Solin), 2274", <i>Bullettino di archeologia e storia dalmata</i> XX, Spalato, 1897, 33.
Cambi 1980	N. Cambi: "Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu", u I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran & M. Suić (ur.), <i>Gunjačin zbornik</i> , Zagreb, 1980, 43–50, sl. 1–4.

- Cambi 1997 N. Cambi: "Svetište, Augusteum u Oneu (Oneum)?", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35, Zadar, 1997, 71–80.
- Cambi 1998 N. Cambi: "Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 45–58.
- Cambi 2000 N. Cambi: *Antički portret u Hrvatskoj: imago animi*, Split, 2000, 79–80.
- Cambi 2004 N. Cambi: "Dioklecijanova žena Priska i kćerka Valerija", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 489, Zagreb, 2004, 1–18.
- Cambi 2005 N. Cambi: *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- Carrara 1850/1991 F. Carrara: *Topografija i iskapanja Salone*, Trst, 1850 / *Topografija i iskapanja Salone*, u N. Cambi (ur.), *Antička Salona (Biblioteka znanstvenih djela 45)*, Split, 1991.
- Clairmont 1975 Ch. W. Clairmont: *Excavation at Salona, Yugoslavia, 1969–1972*, New Jersey, 1975.
- Coarelli 2006 F. Coarelli: *Roma – guide archeologiche*, Roma, 2006.
- Dyggve 1933/1991 E. Dyggve: "Le forum de Salone", *Revue Archéologique*, janvier-avril 1933, Paris, 41–57 / "Salonitanski forum", u N. Cambi (ur.), *Antička Salona (Biblioteka znanstvenih djela 45)*, Split, 1991, 241–253.
- Gabričević 1968 B. Gabričević: "Antički spomenici otoka Visa", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17, Split, 1968, 57–58.
- Gabričević 1980 B. Gabričević: "Narona i Grci", u Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5)*, Split, 1980.
- Girardi-Jurkić 1998 V. Girardi-Jurkić: "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 23–36.
- Giunio 1999 K. A. Giunio: "Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju", *Histria Antiqua* 5, Pula, 1999, 59–60.
- Giunio 2005 K. A. Giunio: "Carski kult u Zadru", *Histria Antiqua* 13, Pula, 2005, 167–178.
- Gros 1996 P. Gros: *L'Architecture romaine I, Les monuments publics, Forum et culte impérial*, Paris, 1996.
- Herz 2005 P. Herz: "Caesar and God: recent publication on Roman imperial cult", *Journal of Roman Archaeology* 18, London, 2005.
- Ivčević 1998 S. Ivčević: "Carske statue s Visa", *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 75–83.
- Jeličić-Radonić 1997 J. Jeličić-Radonić: "Nova istraživanja salonitanskih bedema", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37, Split, 1997–98, 5–36.
- Jeličić-Radonić 2005 J. Jeličić-Radonić: "Dioklecijan i salonitanska Urbs Orientalis", u N. Cambi, *Dioklecijan, tetrahrhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja, Split, 19.–22. rujna 2005*, Split, 2005, 23–24, 73–74.
- Jeličić-Radonić 2006 J. Jeličić-Radonić: "Salona, the Urbs orientalis", *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb – Motovun, 2006, 43–54.
- Jeličić-Radonić 2007 J. Jeličić-Radonić: "Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, Split, 2007, 49–61.
- Kähler 1930–34/1991. H. Kähler: "Porta Caesarea u Saloni", *VAHD* 51, 1930–34, 1–47 / "Porta Caesarea u Saloni", u N. Cambi (ur.), *Antička Salona (Biblioteka znanstvenih djela 45)*, Split, 1991, 205–240.

- Kolega 1998 M. Kolega: "Carski kipovi julijejsko-klaudijejske dinastije u Enoni", *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 85–91.
- Kurilić 2004 A. Kurilić: "Arhitravi s foruma Aserije", *Asseria* 2, Zadar, 2004, 41–71.
- Lim 2003 R. Lim: "The Gods of Empire, The Cult of Roman Emperors", u G. Woolf (ur.), *Cambridge Illustrated History of the Roman World*, Cambridge, 2003, 270–273.
- Mar & Pensabe 2002 R. Mar & P. Pensabe: *El urbanismo de Tarraco, Puerta de Roma*, Tarragona, 2002, 37–45.
- Marin 1980 E. Marin: "O antičkim kultovima u Naroni", u Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5)*, Split, 1980, 207–211.
- Marin 2002 E. Marin: "Escultura de mármol de Vespasiano procedente del Augusteum de Naroná" (cat. 70.); "Inscripción de Vespasiano procedente de Naroná" (cat. 71.), u *Tarraco, Puerta de Roma, Tarragona 13. IX 2001 – 6. I 2002, Catalogacion*, Tarragona, 2002, 104–105.
- Marin 2003 E. Marin: "Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988–2001.", u E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve (Izdanja Hrvatsko arheološkog društva 22)*, Zagreb – Metković, 2003, 11–50.
- Orange 1984 H. P. L'Orange: *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin – Söhnen, 284 – 361 n. Chr.*, Berlin, 1984.
- Posavec 2001 V. Posavec, "Julio-klaudijejski kult i spomenici u Hrvatskoj", *Latina et Graeca* n.s. 2001/1, Zagreb, 17–64.
- Posedel 1951 J. Posedel: "Zadarski žrtvenik carice Faustine", *VAHD* 53, 1951, 163–165.
- Price 2002 S. R. F. Price: *Rituals and Power, The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge, 2002, 156–169.
- Rendić-Miočević 1951 D. Rendić-Miočević: "Tri povijesna natpisa iz Dalmacije", *VAHD* 53, Split, 1951, 170–175.
- Rendić-Miočević 1953 D. Rendić-Miočević: "Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma", *VAHD* 55, Split, 1953, 205–212.
- Rendić-Miočević 1977 D. Rendić-Miočević: "Antička Salona (Salonae)", *Arhitektura* 160–161, Zagreb, 1977, 58–60.
- Rendić-Miočević 1980 D. Rendić-Miočević: "Iz ranije salonitanske graditeljske Tradicije", u M. Suić & M. Zaninović (ur.), *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 1980.
- Rendić-Miočević 1985 D. Rendić-Miočević: "M. Pompeius Silvanus, Statthalter der Provinz Dalmatien, in Einer Neugefundenen Salonitanischen Bauinschrift", u *Lebendige Altertumswissenschaft Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, Wien, 1985, 151–154.
- Sauron 2006 G. Sauron: "Jupiter Ammon dans le décor officiel des provinces occidentales", u *La transmission de l'idéologie impériale dans l'Occident romain*, Bordeaux – Paris, 2006, 205–220.
- Scarre 1995 C. Scarre: *Chronicle of the Roman Emperors*, London, 1995, 42–49.
- Schmid 1924 W. Schmid: "Torso Einer Kaiserstatue im Panzer", u M. Abramić & V. Hoffiler (ur.), *Bulićev zbornik*, Zagreb, 1924, 45–53.

- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag (Biblioteka znanstvenih djela 96)*, Split, 1997.
- Stemmer 1978 K. Stemmer: *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin, 1978.
- Suić 1951 M. Suić: “Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije”, VAHD 53, Split, 1951.
- Suić 1981 M. Suić: *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.
- Suić 2003 M. Suić: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.
- Svetonije 1978 G. Svetonije Trankvil: *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb, 1978.
- Šašel-Kos 1999 M. Šašel-Kos: “Aspects of the Sevirate and Augustalitas in the North-eastern Adriatic Area”, *Histira Antiqua* 5, Pula, 1999, 173–181.
- Tacit 1970 Tacit: *Anali*, Zagreb, 1970 (prev. J. Kostović).
- Ward-Perkins 1981 J. B. Ward-Perkins: *Roman Imperial Architecture*, New Haven, 1981.
- Zaninović 1966 M. Zaninović: “Ilirsko pleme Delmati”, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo, 1966, 27–92.
- Zaninović 1967 M. Zaninović: “Ilirsko pleme Delmati (II dio)”, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo, 1967, 5–101.
- Zaninović 1998 M. Zaninović: “Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji”, *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 37–43.